

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету №6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Політологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

072 «Фінанси, банківська справа та страхування»

за темою: «Геополітика»

м. Харків 2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник: доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, кандидат філософських наук, доцент Могільова С.В.

Рецензенти:

завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент Холод Ю.А.

професор кафедри теоретичної і практичної філософії ім. Й.Б.Шада ХНУ імені В.Н. Каразіна, доктор філософських наук, професор Прокопенко В.В.

План лекції

1. Вплив і особливості географічного положення і історичного розвитку держави на характер міжнародної політики, що проводиться нею.
2. Загальна характеристика поглядів основоположників геополітики (Ф.Рацель, Р.Челлен, К.Маккіндер, Д.Хаусхофер).

Текст лекції

Геополітика як наука, що вивчає взаємодію різних країн і регіонів в масштабі всієї планети з урахуванням географічних чинників, виникла на рубежі XIX-XX ст. і останнім часом все більше розвивається. "Тектонічні зрушення" на карті світу (включаючи розпад СРСР, Югославії та інших країн), глобалізація і пов'язане з нею загострення екологічних, демографічних та соціальних проблем виявилися суттєвими каталізаторами в сучасному розвитку геополітики. Існує багато визначень предмета геополітики, що пов'язано з різним впливом історичних та ідеологічних чинників, складністю і суперечливістю які у світі подій. Саме поняття "геополітика", що дало назву самостійної науці, складається з двох грецьких слів: *geo* - земля, *politicos* - форма, організація і діяльність держави чи уряду, його відносини з громадянами та іншими державами. Таким чином, *геополітика* - наука про географічну обумовленості різних політичних процесів. Як самостійний комплекс знань виникнення геополітики було обумовлено необхідністю виявлення механізмів і форм контролю над геопространством, дослідження природи світового панування і законів глобального лідерства. До промислової революції початку XIX ст. в умовах панування традиційної технології, низької продуктивності праці як в сільському господарстві, так і в промисловості чи інша держава могло збільшити свої багатство, міць і владу шляхом встановлення контролю над чужими територіями чи завоювання інших країн і народів. Територія і місце розташування держави спочатку виступали найважливішими ресурсами економічного і соціального прогресу країни, факторами її могутності, визначальними місце і роль країни у світовій політиці. Географія держав має безліч аспектів, що впливають на їхній політичний статус в глобальній політиці. Серед іншого виділяємо розміри і масштаби території країни, місце розташування, топографію, клімат, умови для сільськогосподарського виробництва, наявність природних ресурсів, доступ до морів і океанів і т.д. Таким чином, зарождаючись геополітика була покликана виявити зв'язок політичних і територіальних аспектів діяльності держав, залежність політичних рішень від просторового розташування політичних сил у масштабах всієї земної кулі. Стрімко змінюється політична ситуація в другій половині XX ст. привела до розширення первісного змісту терміна «геополітика», а разом з ним

і кордонів предметного поля і науки. На зміну національним державам в якості основного суб'єкта міжнародних відносин прийшли інформаційне суспільство і глобальна економіка, що розривають принципи державного суверенітету і формують новий геополітичний порядок. У сучасному світі перед геополітикою встала вельми актуальне завдання розробки нових парадигм, форм і методів дослідження широкомасштабних змін, які за останні два-три десятиліття радикально трансформували вигляд світової спільноти. У цих умовах сучасна геополітика орієнтована на дослідження процесів міжнародної інтеграції та дезінтеграції, механізмів регіонального співробітництва в умовах наростання глобальних загроз і викликів XXI ст. Нові реалії викликали потребу в критичному переосмисленні базових постулатів класичної геополітики і необхідності "інвентаризації" геополітичного знання, приведення його у відповідність до вимог часу. Як наукова дисципліна геополітика сформувалася в XX ст., Відокремившись від політичної географії. Стосовно конкретної країни геополітика розглядає вплив географічного середовища на її внутрішню і зовнішню політику, а також географічні чинники, що визначають систему національної безпеки держави. В науковий обіг термін "геополітика" був введений шведським географом Р. Челленом в 1916 р в роботі "Держава як форма життя". Геополітика як наукова дисципліна вживається у двох значеннях: у вузькому (як наука) і широкому (як політична практика). У вузькому значенні геополітика постає як наукова дисципліна, що володіє власним методом і вивчає залежність державної політики від географічних чинників. У широкому сенсі це поняття позначає свідомо проведену або спонтанно формующуся політику країн в тій мірі, в якій вона пов'язана з географічними та територіальними чинниками. Поряд з географічними факторами геополітика вивчає проблему простору як критерію життєздатності держави. При цьому визначаються можливі межі мінімального життєвого простору, в якому може проживати та чи інша етнічна спільність з урахуванням її чисельності та умов проживання. Очевидна і тісний взаємозв'язок геополітики з демографією, екологією, соціальними наслідками науково-технічної революції, розвитком військової справи. Однак це не означає прямого включення цих наук у геополітику, що веде до її розширеному тлумаченню і "розмивання" змісту.

Зміст геополітики як науки виражається за допомогою категорій, тобто основних наукових понять, які розкривають різні сторони геополітичного простору. Набір категорій, використовуваний в геополітиці, вельми рухливий, що пов'язано з міждисциплінарним характером науки і динамікою геополітичних зрушень, що викликають постійну потребу в оновленні мови науки. Класична геополітика описувала вплив географічних чинників на стан і розвиток економічної, політичної та соціальної систем суспільства, виявляла зв'язок політики з такими факторами, як ресурси, населення, розміщення продуктивних сил і т.д. Для цього використовувалися категорії як власне геополітики, так і запозичені з інших наук. А саме, з географії (геопростір, місце розташування, відстань), військових наук (сфери впливу, баланс сил, буферна зона), філософії (національна ідея, національна ідентичність, цивілізація). Сучасна наука розпізнає геополітичну структуру світу, що

склалася в умовах глобалізації та інформаційної революції кінця XX - початку XXI ст., в термінах взаємозалежності і взаємовпливу, динамічної рівноваги і балансу інтересів, інтеграції та дезінтеграції.

Вихідною одиницею геополітичного аналізу є *суб'єкти і актори*, стійкі взаємодії яких утворюють сучасну систему міжнародних відносин. Держави, міжнародні і регіональні об'єднання, засновані на міжнародному договорі, виділяють в якості *суб'єктів*. Категорія "*актор*" включає всі дійові особи міжнародних відносин. Зокрема, до них можуть ставитися транснаціональні корпорації, політичні рухи, неурядові організації, політичні лідери і т.д.

Однією з основних категорій в геополітиці є "*інтерес*" (зокрема, державний, національний, наднаціональний), оскільки визначає зовнішньополітичний курс і поведінка держави на міжнародній арені. *Геополітичні інтереси країни* - система пріоритетів у діяльності держави по зміцненню економічного, політичного і військового потенціалу з урахуванням особливостей його геополітичного положення. Збіг геополітичних інтересів держав є каталізатором в утворенні різних міжнародних об'єднань та спілок. У федеративних державах, що володіють великими територіями і різноманітними природно-географічними умовами, слід розрізняти загальнонаціональні геополітичні інтереси і відповідні інтереси регіонів. За своєю суттю геополітичні інтереси є складовою частиною національних інтересів держав.

В основі геополітичних інтересів держав лежать *традиційні і нові показники* геополітичного становища країни. Це своєрідна матриця, яка є універсальною для оцінки геополітики будь-якої держави. До числа *традиційних показників* відносяться:

- Клімат і ландшафт;
- Розмір території і пов'язана з ним щільність населення;
- Вихід країни до моря і міжнародним торгових шляхах;
- Просторові характеристики країни (окремо по наземному, водному, повітряному і космічному простору);
- Зведена характеристика стратегічно важливих точок і районів;
- Характеристика кордонів (включаючи ландшафтні характеристики і рівень їх технічного обладнання);
- Характеристика сусідів (союзники, стратегічні партнери, нейтралі, потенційні супротивники, противники);
- Зведена характеристика основних корисних копалин, біоресурсів, лісових багатств, ексклюзивних за місцем виробництва товарів.

Зміст і структура нових показників пов'язані з розвитком науково-технічної революції, новими можливостями сучасної техніки і технологій. Саме нові показники визначають сучасну динаміку конкурентної боротьби основних геополітичних гравців і співвідношення сил між ними.

До *нових показників* геополітичного становища країни відносяться:

- Наявність (або відсутність) в країні континентального шельфу, в зоні якого може бути організована видобуток корисних копалин і біоресурсів. Ресурсна база континентального шельфу стала доступною з освоєнням будівництва нафтових і газових платформ, які забезпечують буріння морського дна на

шельфі;

- Забезпечення безпеки країни в умовах можливого застосування ракетно-ядерної зброї. Сучасна зброя, що досягає з високою точністю будь-якої точки на земній кулі, повністю змінило уявлення про військову стратегію. Традиційне поняття "лінія фронту" втрачає практичний сенс, оскільки будь-яка держава може бути піддано атаці через територію інших країн або Північний і Південний полюси;

- Наявність (або відсутність) в країні трансконтинентальних нафто- і газопроводів. Такі комунікації пов'язані з технологічними можливостями виробництва труб великого діаметру і технологією їх прокладки, що вдалося забезпечити тільки в другій половині XX ст. Сучасні нафто- і газопроводи розширили географію експорту нафти і газу, але одночасно створили нові екологічні проблеми при можливому порушенні їх герметичності;

- Наявність у країні зон можливого суміщення природних і техногенних катастроф. Такі зони при поєднанні несприятливих факторів можуть створити небезпечний кумулятивний ефект у забрудненні великих ділянок навколишнього середовища. Така небезпека різко зростає при зростанні кількості атомних електростанцій, сучасних хімічних виробництв, місць видобутку нафти на континентальному шельфі. В результаті виникає необхідність глобального моніторингу найбільш проблемних регіонів сучасними технічними засобами.

Свої національні інтереси держави здійснюють, проводячи різну зовнішню політику, роблячи для цього ті чи інші акції - *експансію* (конфлікт, захоплення), суперництво, співробітництво, партнерство - залежно від характеру інтересів і наявних ресурсів. Експансія може припускати відкриту військову агресію з людськими жертвами і руйнуваннями, як це було в результаті бомбардувань Югославії в 1992 р або в Іраку в 2006 р, а може відбуватися під слухним приводом просування ідеалів і цінностей демократії в перш "невільною зоні світу". Просування "демократії" здійснюється у формі *кольорових революцій*, результатом яких стає змішання легітимних урядів руками самих "мас", як це відбувалося в Грузії, Україні, Киргизії, Узбекистані.

Геополітичне поле і геостратегія. Формування об'єктивних уявлень про світовий порядок передбачає аналіз категорії "*силове поле*", оскільки світовий порядок виступає як просторове співвідношення силових полів. "Поле" являє собою систему позицій держав відносно один одного. Поле є простором з певним типом взаємодії, яке функціонує як ринок, де окремі особи або групи осіб змагаються між собою, і який чинить на кожного з них специфічний ефект невизнання. Якщо використовувати поняття *силове поле* стосовно до геополітиці, то під ним розуміється *простір, яке контролюється державою*. У залежності від часу і форм контролю, що вказують на характер освоєння території, в науці виділяють різні види *геополітичних полів*.

Ендемічна - простір, контрольований державою тривалий час, достатній для визнання іншими державами як безсумнівно належить даному державі.

Прикордонне - простір, що знаходиться під контролем держави, проте не освоєний їм в достатній мірі, тому право контролю даної держави над цим

полем може оскаржуватися.

Перехресне - простір, на який претендують два або більше держав.

Тотальне - все безперервне простір, що знаходиться під контролем держави. (Для СРСР на кінець 1980-х рр., Наприклад, таким полем була континентальна Євразія в межах території СРСР, країн Варшавського договору, Монголії, а в 1978-1988 рр. - Афганістану.)

Термін "*геостратегія*" розкриває *військові* аспекти геополітичного аналізу. Він включає оцінку військового потенціалу держав - їх сухопутних, морських, повітряних, космічних сил, а також технічних засобів доставки зброї масового ураження і надання тиску на "потенційного противника" у боротьбі за ресурси і контроль над територією. Цей потенціал визначає можливості та перспективи територіальної політики різних держав. У геополітиці виділяють поняття *геостратегічний регіон* - значна частина світового політичного простору, який утворюється навколо держави або групи держав, що грають ключову роль у світовій політиці. У цей простір крім територій регіонотворчих країн входять зони їх контролю і впливу. *Стратегічно важливими точками і регіонами* визнаються місця і райони, що грають ключову роль у забезпеченні стратегічної безпеки країни, а також місця, що дозволяють контролювати значну частину навколишнього геополітичного простору. Це можуть бути космодроми, аеродроми, радіолокаційні станції, бази атомних підводних човнів, шахти з міжконтинентальними балістичними ракетами і т.п.

Найбільш загальним і фундаментальним поняттям в геополітиці є категорія *геопростір* - простір Землі, придатне для життя людини, і контроль над ним. Структуроутворюючі елементи організації геополітичного простору - *геополітичні лінії* - найбільш важливі сухопутні, морські і повітряні комунікації, основні напрямки переміщення вантажопотоків і військових з'єднань. Нові геополітичні лінії - маршрути стратегічних нафто- і газопроводів. Навколо них формуються конкуруючі інтереси провідних геополітичних гравців. Так, на півдні колишнього СРСР стикаються інтереси Росії і США, Росії та Туреччини, а також взаємопов'язані інтереси Туркменії, Азербайджану, Іраку, Казахстану та Ірану. Стан впорядкованості і структурованості геопространства виражається поняттям *геополітична структура світу*, або *міжнародний порядок*, що відображає відомий баланс сил у світі, який закріплюється в порівняно стабільній системі міжнародних відносин в певні періоди часу на основі конкретних правил.

Крім перерахованих вище категорій, геополітика широко використовує категоріальний апарат політології, теорії міжнародних відносин і військової науки. Це, зокрема: глобалізація, цивілізація, центри сили, розстановка і баланс сил, багатополарність сучасного світу, агресія.

Грамотний комплексний аналіз традиційних і нових показників дозволяє оцінити геополітичний потенціал будь-якої країни і сформулювати відповідну систему її геополітичних інтересів.

Геополітика відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати певні *функції*. Найбільш важливими з них є наступні.

Пізнавальна - пов'язана, насамперед, з вивченням тенденцій геополітичного розвитку країн і народів, різних факторів, явищ і процесів. Ця функція служить важливою передумовою для розуміння глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу.

Прогностична - впливає з пізнавальної і має на меті визначення найближчих і віддалених перспектив розвитку геополітичних сил і полів, позначення можливих конфігурацій країн і спілок, їх впливу на міжнародні відносини. У підготовці прогнозів геополітичних змін важливу роль відіграє моніторинг - відстеження проходять процесів.

Управлінська - проявляється, насамперед, у зборі та аналізі емпіричної інформації, у виробленні практичних рекомендацій для управління геополітичними процесами.

Ідеологічна - полягає, по-перше, у виразі інтересів правлячих еліт і націй, по-друге, в її використанні з метою маніпулювання свідомістю людей, формування відповідних стереотипів поведінки.

Становлення класичної геополітики відбувалося в першій половині ХХ ст. завдяки спільним зусиллям німецьких, шведських, російських, американських і британських учених. В основі їх досліджень лежали пошуки критеріїв геополітичної могутності держави, виявлення особливостей розвитку континентальних і морських держав.

Німецька школа геополітики пов'язана головним чином з іменами **Ф. Ратцеля** (1844-1904) і **К. Хаусхофера** (1869-1946). Ф. Ратцель одним з перших виявив залежність політики держави від його географічного положення та просторових характеристик. Він створив подібну конструкцію держави у вигляді своєрідного біологічного організму, що минає, подібно дереву, корінням в землю і бореться за своє виживання і розвиток. Найважливіший фактор життєздатності цього організму - розширення його життєвого простору і, як наслідок, територіальна експансія. Виходячи з цього, Ратцель припускав, що в майбутньому світі будуть домінувати великі держави, що мають великі континентальні і морські простори. З позиції сьогодення цікава оцінка Ратцелем басейну Тихого океану, що він називав океаном майбутнього. Виходячи з величезних розмірів океану, його стратегічного положення і ресурсів, Ратцель вважав, що саме тут зіткнуться конкуруючі інтереси провідних гравців: Сполучених Штатів, Англії, Росії, Китаю і Японії.

Геополітичні ідеї К. Хаусхофера в чому перегукувалися з оцінками Ф. Ратцеля, при цьому він зумів надати геополітиці прикладний характер: у його редакції остання перетворилася на частину офіційної доктрини Третього рейху. Розвиваючи ідеї експансії, він ввів в обіг поняття "почуття кордонів" і "воля до простору". Логіка робіт Хаусхофера полягало у розробці концепції розширення життєвого простору Німеччини, її домагань на світове панування. Геополітичні ідеї Ратцеля і Хаусхофера, орієнтовані на "східну експансію" Німеччини, стали однією з причин різко негативного ставлення до геополітики в Радянському Союзі, яка вважалася там аж до кінця 1980-х рр. "реакційної антинауковою доктриною".

Геополітичні погляди шведського вченого **Р. Челлена** (1864-1922) базувалися

на виявленні географічних параметрів сильної держави. Для посилення держави, вважав Челлен, необхідний захоплення нових територій, "освоєння" яких повністю окупає витрати на їх приєднання. Челлен позначив головні критерії сильної держави: потенціал розширення, територіальну монолітність і свободу пересування. У цьому контексті він вважав, що Великобританія не володіє територіальною монолітністю через розкиданість імперії по всій земній кулі, а Росія багато в чому позбавлена свободи пересування, оскільки має обмежений доступ до "теплх морів". Челлен виправдовував геополітичну експансію Німеччини, вважав, що Скандинавські країни повинні форсувати створення германско-нордичного союзу для спільної боротьби проти зовнішніх загроз. Цілком зрозуміло, що праці Челлена отримали широке визнання в Німеччині і багаторазово перекладалися на німецьку мову.

Ідеї Ратцеля, Хаусхофера і Челлена стимулювали подальший розвиток геополітики як науки, претендуючи на оцінки і доктрини глобального масштабу. Певним рубежем в цьому напрямку стали теорії **А. Мехен** (1840-1914) і **Х. Маккіндера** (1861 - 1947) - родоначальників власне американської та англійської шкіл геополітики.

Головна геополітична ідея А. Мехен - обґрунтування ролі морської могутності в долях держав і регіонів. Відповідно, він виділяв головні чинники, що визначають геополітичний потенціал держав:

- Географічне положення і відкритість до морів;
- Розміри території і конфігурацію кордонів;
- Клімат;
- Чисельність і мобільність населення (особливо в обслуговуванні флоту);
- Здатність уряду ефективно управляти державою і завойовувати території.

Одночасно він приділяв особливу увагу технічному розвитку флоту і військових технологій в цілому. Всі ідеї А.Мехена були адаптовані до практичних завдань США в 20-і рр. XX ст., Які це держава вирішувала в зоні Центральної та Латинської Америки, в басейні Тихого океану. Одночасно Мехен підкреслював особливу небезпеку для США континентальних держав Євразії, насамперед Росії, Китаю та Німеччини. Він переніс на глобальний рівень механізм "анаконди", який полягав у блокуванні територій противника з моря і по берегових лініях з метою поступового удушення. У модифікованому варіанті принцип "анаконди" активно використовується Сполученими Штатами в сучасних умовах. Заслуговує на увагу ідея А.Мехена створення в світі такої геополітичної інфраструктури (канали, залізничні й автомобільні дороги), яка б послідовно посилювала американський вплив у світі (характерний приклад - Панамський канал).

Англійський вчений Х. Маккіндер одним з перших розробив глобальну геополітичну модель, яка багато в чому резонує з сучасними геополітичними теоріями. В основі його концепції лежать об'єктивні протиріччя між сухопутними і морськими державами, які диктують розстановку сил у сучасному світі. Висунувши ідею "осьового регіону світової політики", Маккіндер структурує світовий простір через систему концентричних кіл. У центрі - "географічна вісь історії" - Хартленд, куди автор включив географічний

простір Східної та Західної Європи, Росії, Тибету і Монголії. Об'єктивно під Хартлендом розумілася Євразія, яку Маккіндер вважав гігантської природною фортецею, недоступною для морських держав. Далі йде наступна концентрична окружність - "внутрішній півмісяць" - берегові простору Євразії. І нарешті, "зовнішній півмісяць" - острови й континенти за її межами. Хоча така "глобальна конструкція" містить певні допуски і спрощення, вона дозволила Маккіндеру сформулювати три взаємозалежних виведення:

- той, хто править Східною Європою, панує над Хартлендом;
- той, хто править Хартлендом, панує над світовим островом;
- той, хто править світовим островом, панує над світом.

Основне завдання британської геополітики органічно впливала з цієї триєдиної формули: не допустити утворення стійкого континентального союзу на базі Хартленда, отримати максимум опорних пунктів на "зовнішньому півмісяці". Важливе місце у цій стратегії займало створення "санітарного кордону" навколо Радянської Росії - своєрідної серцевини Хартленда. В одній з останніх робіт "Земна куля і досягнення миру" (1943) Маккіндер намагався спрогнозувати можливі варіанти майбутніх глобальних конфліктів. Одна з його версій - можливе протистояння СРСР як "материкової серцевини" з державами "зовнішнього кільця" - США, Англією і Японією. Згодом він надав цій гіпотезі ідейно-політичне забарвлення: "атлантична цивілізація" повинна бути головним чинником боротьби проти світового комунізму.

Багато ідей Маккіндера отримали подальший розвиток у працях американського вченого **Н. Спайкмена** (1893- 1943). Спайкмен виходив з того, що Хартленд є досить рихлим простором, який не володіє необхідним геополітичним потенціалом. Він розділив світ на три сфери: Хартленд, Римленд і відносно віддалені Африку і Австралію. У Римленд Спайкмен включив Західну і Центральну Європу, держави Центральної та Південної Азії, країни Далекого Сходу і Китай.

Полемізуючи з Маккіндер, Спайкмен зробив висновок про переважання Римленда над Хартлендом і сформулював свої базові тези:

- хто контролює Римленд, панує над Євразією;
- хто панує над Євразією, контролює долі світу.

Спайкмен висунув версію про можливість контролю Сполученими Штатами як Римленда, так і Хартленда: через Тихий та Атлантичний океан американці можуть контролювати два протилежні флангу Римленда, а через Північний Льодовитий океан - найкоротшим шляхом вийти до центру Хартленда. Виходячи з цього, США повинні створити по всьому світу систему військових баз і відповідних комунікацій. Спайкмену належить також сучасна версія атлантизму, відповідно до якої північний сектор Атлантики є основою силового механізму на базі Східного узбережжя Північної Америки та Західної Європи (по суті, це геополітичне обґрунтування НАТО). І нарешті, Спайкмен виділив 10 критеріїв геополітичної могутності держави:

- розмір і характер території;
- природа і рельєф кордонів;
- чисельність населення;

- наявність (або відсутність) корисних копалин;
- рівень економічного та військово-технічного розвитку;
- фінансова міць;
- етнічна однорідність;
- ступінь соціальної інтеграції;
- політична стабільність;
- національний дух.

Строго кажучи, ці показники істотно виходять за рамки геополітики. Але вони дозволяють створити певну шкалу потужності будь-якої держави і, відповідно, потенціалу експансії.

Щодо автономно від західних шкіл геополітики розвивалося приблизно в ті ж роки російський напрям. У ньому найвиразніше простежувалися ідеї географічного детермінізму і євразійства. **В. П. Семенов Тянь-Шанський** (1870-1942) - найбільш помітний представник географічного детермінізму, висунув концепцію російськоцентричного розвитку країни, згідно з якою Росія при своїй величезній території повинна постійно зближувати рівень розвитку центру і периферійних районів (в першу чергу в питаннях щільності населення, розвитку промисловості та інфраструктури).

Основні шляхи для реалізації цього задуму - перенесення центру країни в Єкатеринбург і створення в азійських районах країни "анклавів прискореного розвитку". Таких анклавів, на думку Семенова Тянь-Шанського, має бути чотири: Уральський, Алтайський, Прибайкальський, Туркестанський [1]. Одним з істотних аргументів вченого був той факт, що відстань між географічним центром Росії і центром розподілу населення становить 3 тис. км. Хоча спочатку концепція Семенова Тянь-Шанського не отримала необхідної підтримки, Велика Вітчизняна війна (з грандіозним переміщенням промисловості і частини населення на схід) і згодом будівництво БАМу підтвердили правоту потомственного петербуржця.[1]

Геополітичні ідеї євразійства розвивалися цілою групою вчених, серед яких найбільш помітними були брати Трубецькі. **Г. М. Трубецькой** (1873-1930) вважав, що Росія як євразійська країна повинна однаково впливати на розвиток обох частин світу, розставляючи акценти з урахуванням конкретної проблематики. Головну задачу Росії Трубецькой бачив у розширенні мережі трансконтинентальних шляхів, що зберігає свою актуальність дотепер. Одночасно Трубецькой був противником територіальної експансії Росії, вважаючи, що "політика поступального імперіалізму повинна поступитися місцем політиці забезпечення і збереження того, що залишилося" [2]. **Е. Трубецькой** (1863-1920), як і його брат, також був прихильником "територіального консерватизму", вважаючи, що Росія повинна не множити, а зберігати і облаштовувати свою територію. В цілому вчених-євразійців об'єднувало бачення Росії як особливого географічного та цивілізаційного світу, який сформувався в рамках синтезу європейського Ліси і азійської Степу.^[2]

Подальший розвиток світової геополітики було пов'язано з вивченням центрів сили в сучасному світі і відповідних механізмів експансії. Одночасно

позначилося цивілізаційний вимір геополітики: пов'язані з ним "цивілізаційні розломи" розглядалися як зони потенційних внутрішніх і міжнародних конфліктів. Сучасна геополітика активно вивчає космічний простір і його роль в суперництві найбільш розвинених держав. Ряд нових досліджень пов'язаний з вивченням геополітичних наслідків розпаду Радянського Союзу, аналізом місця Росії в сучасному геополітичному просторі.

Особливої уваги заслуговують нові підходи до геополітики, пов'язані з появою ракетно-ядерної зброї. На думку ряду фахівців (П. Галлуа, З. Бжезинський та ін.), Нові можливості, пов'язані з доставкою ядерного заряду в будь-яку точку земної кулі, нівелюють просторово-територіальні переваги країни або регіону. Відбувається своєрідне "стиснення" часу і простору для оцінки ризику ракетно-ядерного конфлікту та його наслідків. У цих умовах космічний простір починає грати в геополітичних ситуаціях не меншу роль, ніж суша і море. Показовими в цьому плані спроби США створити поряд з "ядерної тріадою" глобальну систему протиракетної оборони, в чому орієнтовану на космос.

Інтегруючі наслідки глобалізації викликали в сучасному світі пожвавлення мондіалістських ідей (від фр. *Mond* - мир). До початку ХХІ ст. ці ідеї трансформувалися в кілька стратегічних напрямків, головні з яких:

- Створення різних модифікацій світового уряду;
- Запобігання глобального забруднення навколишнього середовища;
- Створення механізмів глобальної енергетичної безпеки.

Два провідних мондіалістських центру - "Більдербергський клуб" і "Тристороння комісія" були створені відповідно в 1954 і 1973 рр., Але досі негласно намагаються грати роль світових урядів. Основну роль в утворенні цих структур зіграли американські та європейські мільярдери, члени королівських сімей, колишні і майбутні президенти США, масонські об'єднання. Провідними аналітиками в них є "метри геополітики" Г. Киссенджер і З. Бжезинський. Саме в цих структурах розроблялися глобальні геополітичні моделі, пов'язані з американським домінуванням у світі.

Сучасні опрацювання екологічної та енергетичної проблематики за останній час привертають все більшу увагу світової громадськості. Безумовно, вони мають йод собою об'єктивну основу, але дуже часто штучно політизуються в інтересах тієї ж самої глобальної американської стратегії. Це стосується, насамперед, дискусій навколо Кіотського протоколу та гострої конкурентної боротьби навколо маршрутів нафто- і газопроводів.

Однією з наймодніших геополітичних парадигм сучасності стала цивілізаційна модель американського вченого С. Хантінгтона. Він спробував надати геополітиці культурно-цивілізаційний вимір, пов'язавши воедино географічні, історичні, релігійні та інші чинники розвитку. На думку С. Хантінгтона, домінантою сучасного світу є суперництво основних цивілізацій - західної, православно-слов'янської, конфуціанської (китайської), ісламської, японській, індуїстській, латиноамериканській і (можливо) африканської. "Лінії розлому між цими цивілізаціями, - вважає С. Хантінгтон, - це і є лінії майбутніх фронтів" [3].

Основним стратегічним завданням Заходу С. Хантінгтон вважає обмеження зростання військової потужності ісламських та конфуціанських країн, а також використання розбіжностей і конфліктів між ними. Одночасно потрібно підтримувати групи об'єднання, що орієнтуються на західні цінності інших цивілізацій. Погляди і судження С. Хантінгтона мали певний резонанс на тлі посилення експансії мусульманського світу і зростання міжнародного тероризму. Разом з тим простежуються чисто прагматичні завдання цих суджень, спрямовані на ослаблення геополітичних суперників США. Так, С. Хантінгтон автоматично включає всі країни Південної та Східної Європи в західну цивілізацію, а країни, в населенні яких представлені різні цивілізаційні групи (серед них і Росія), прирікає на ослаблення і розпад. Фактично він підштовхує Росію в сторону західної цивілізації при одночасному ослабленні країни.

Цивілізаційні аспекти простежуються в теоріях сучасної неоевразійська школи (Л. Гумільов, О. Панарін, А. Дугін), а також у представників американської прикладної геополітики (І. Веллерстайн, Г. Кіссінджер, З. Бжезинський).

Колишній держсекретар США Г. Кіссінджер - впливова фігура в сучасній американській політиці. Його геополітичні оцінки формують погляди і поведінку сучасної "атлантичної еліти". Прогнозуючи

впливова фігура в сучасній американській політиці. Його геополітичні оцінки формують погляди і поведінку сучасної "атлантичної еліти". Прогнозуючи систему міжнародних відносин у ХХІ ст., Г. Кіссінджер виділяє шість основних центрів сили, пов'язаних з різними цивілізаціями: США, Європа, Китай, Росія, Японія та Індія. Ці центри притягують до себе групи середніх і малих держав, що в кінцевому рахунку формує сучасну геополітичну структуру світу. У механізмі формування цієї структури Г. Кіссінджер виділяє роль "морального консенсусу", а також необхідність врахування релігійних, філософських і культурних цінностей інших цивілізацій.

Певною віхою в сучасній американській геополітиці є роботи постійного консультанта різних президентів США - З. Бжезинського. У центрі його наукових інтересів - комплексний аналіз Євразії як об'єкта стратегічних інтересів Сполучених Штатів, а також нова обстановка в світі після розпаду СРСР. За версією З. Бжезинського, розпад Радянського Союзу призвів до геополітичного вакууму в центрі Євразії і, як наслідок, до підвищеної конфліктності по всьому периметру пострадянського простору. Він позначив зону так званих Євразійських Балкан, де сконцентровані вузли реальних і потенційних конфліктів у цьому геостратегічному регіоні [4].

На думку З. Бжезинського, саме США повинні блокувати розвиток неконтрольованих конфліктів у Євразії та гарантувати своє постійне присутність в регіоні. Для формального обґрунтування цього Сполучені Штати повинні постійно підкреслювати свою провідну роль у боротьбі з міжнародним тероризмом. Одночасно, за З. Бжезинського, США повинні запобігати появі будь-якої коаліції євразійських держав, здатних кинути виклик Америці. Потенційно найнебезпечнішим сценарієм він вважає створення коаліції

незадоволеними Сполученими Штатами - Китаю, Росії та Ірану. Іншою небезпекою для гегемонії США З. Бжезинський вважає можливу перегрупування сил в Європі, в першу чергу, російсько-французьке або російсько-німецьке зближення. Найважливішим важелем обмеження впливу Росії він бачить розпалювання російсько-українських протиріч по всьому спектру територіальних і нафтогазових проблем.

Аналіз сучасних геополітичних теорій показує, що істотно зростає роль прикладної геополітики, пов'язаної з геополітичними інтересами країн і постановкою практичних завдань перед урядами.